

Dalibor Brozović

O TRONARJEČNOJ DIMENZIJI HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

U povijesti hrvatske književnosti, u raznim njezinim razdobljima, nalazimo tekstove što su sa stanovišta genetske lingvistike (tzv. poredbeno-historijske) i sa stanovišta slavenske dijalektologije¹ pisani trima južnoslavenskim narječjima: štokavskim, čakavskim i kajkavskim. Tako su npr. *Grabancijaš* i *Z mojih bregov* kajkavski tekstovi, *Judita* i *Na pojih i putih* čakavski, a *Dundo Maroje*, *Razgovor ugodni* ili *Mrtvi kapitali* štokavski. Takvo se određenje zasniva na objektivnim jezičnim činjenicama: glasovnim, obličnim, tvorbenim, sintaktičnim i rječničkim.

¹ Genetska lingvistika obuhvaća zapravo podjednako i komparativno-historijske i dijalektološke discipline — koncepcije, metode i ciljevi uglavnom se poklapaju, ali razine su različite: komparatistika obrađuje jezik-dijasistem (o pojmu poslije) i više grupacije (skupine, porodice), dijalektologija se bavi jezikom-dijasistemom i nižim jedinicama (narječje, dijalekti, mjesni govori).

Iznesena tvrdnja izražava objektivno jedan aspekt hrvatske književnosti, ali to nije jedini mogući aspekt te književnosti kao pojave, nije čak ni njezin jedini jezični aspekt. Stoga je razumljivo što nas ta tvrdnja ne zadovoljava potpuno, ali nije odmah samo po sebi jasno što joj nedostaje, čime je valja nadopuniti.

Potrebno je prije svega utvrditi točnu pojavnu prirodu pojmova upotrebljenih u toj tvrdnji, dakle pojmova »kajkavsko, čakavsko i štokavsko narječje« i pojma »hrvatska književnost«, a onda pokušati da odredimo njihov međusobni odnos. Pri tom će trebati da ustanovimo ima li i kakvih drugih momenata koji, i opet pojavno, ne pripadaju istomu redu ni s jednim ni s drugim pojmovnim kompleksom, a ipak bitno utječu na njihovu međusobnu ovisnost.

S poredbeno-historijskoga i dijalektološkog stanovišta dijalekti obuhvaćeni kajkavskim, čakavskim i štokavskim narječjem sačinjavaju jednu južnoslavensku (točnije: zapadnojužnoslavensku) jezičnu jedinicu kojoj još pripadaju i dijalekti torlačkog narječja u jugoistočnoj Srbiji. Takve jedinice kao razvojne zajednice srodnih dijalekata zovemo u genetskoj lingvistici jezikom-dijasistemom, ili naprosto jezikom. Jezik koji je dijasistem kajkavskih, čakavskih, štokavskih i torlačkih dijalekata zovemo za nevolju »hrvatskosrpskim« (ili sinonimno: »srpskohrvatskim«). Taj naziv s nekoliko razloga nije sretan,² ali nema drugoga, bar za sada, a postoji pojam za koji je potreban nekakav naziv. No taj pojam ima ograničenu vrijednost, ima samo ova tri značenja:

1) Hrvatskosrpski jezik-dijasistem takva je razvojna zajednica slavenskih dijalekata kao što su ostali slavenski jezici-dijasistemi — južni (slovenski, makedonski, bugarski), istočni (ruski, bjeloruski, ukrajinski), zapadni (češki, slovački, gornjolužički, donjolužički, poljski, kašupski, izumrlj polapski).

2) Iz toga proizlazi da je hrvatskosrpski dijasistem jedan od organskih potomaka nekadanjega dijasistema praslavenskih dijalekata i da prema tomu u poredbeno-historijskoj slavistici funkcionira više-manje na istoj razini s ostalim slavenskim jezicima-dijasistemima.

² Točno bi bilo kad bismo mogli reći »južnoslavenski neslovenski, nemakedonski i nebugarski«, što je, naravno, nemoguće. Sami pak »složeni nazivi«, s crticom ili bez nje, loši su već time što su složeni, što se normalno značenje takvih složenica ne poklapa s onim koje bi taj termin morao pokrivati (»hrvatskosrpski« znači zapravo »srpski na hrvatski način«, »hrvatsko-srpski« bi značilo isto što i, na primjer, »hrvatsko-engleski« ili »hrvatsko-ruski«, a »hrvatski ili srpski« može biti mnogoznačno). No najgore je u stvari što su svi ti nazivi kompromitirani pokušajima da se s realnog područja, za koje nam je potreban nekakav termini, prenesu na fiktivne pojmove.

3) Kajkavski, čakavski, štokavski³ i torlački dijalekti sačinjavaju jedan jezik-dijasistem (a ne dva ili tri) *samo* zato što nije moguće dijeliti kajkavske dijalekte od čakavskih, čakavske od štokavskih⁴ i štokavske od torlačkih, iako je inače istina da je stupanj različenosti unutar toga dijasistema veći nego drugdje u slavenskoj jezičnoj svijetu. Zato se u dijalektologiji svi ti dijalekti obrađuju zajedno.

Na prvi pogled, sve što je izneseno, nalazi se izvan problematike koja nas zanima te nam, prema tomu, ne može pomoći. No to je samo prividno, jer ipak smo došli do praga veoma važnoga zaključka: genetska lingvistika, bila komparativno-historijska ili dijalektološka, ne može određivati jednu književnost kao pojavu čak ni s jezične, a kamoli s koje druge strane. Takva lingvistika utvrđuje samo glasovne, oblične, tvorbene, sintaktične i osnovne riječničke činjenice, a te činjenice očito nisu dovoljne. U to se lako uvjeriti: počeli smo od tvrdnje da su tekstovi što sačinjavaju hrvatsku književnost pisani kajkavskim, čakavskim i štokavskim narječjem, no tu tvrdnju ne možemo formulirati obratnim poretkom, tj. da »tekstovi pisani kajkavskim, čakavskim i štokavskim narječjem sačinjavaju hrvatsku književnost«. U kajkavskom i čakavskom slučaju to bi vrijedjelo, ali u štokavskome ne bi: ima mnogo štokavskih tekstova što ne pripadaju hrvatskoj književnosti.

Razumije se, riječ je o ljudskim kolektivima, jer idiomi žive samo u njima, dok su živi idiomi, a i književnost se rađa u ljudskim kolektivima i za njih. Radi se dakle o poznatoj istini da kajkavskim i čakavskim narječjem govore samo Hrvati (kao što torlački govore samo Srbi), a štokavskim govore i Hrvati i Srbi i uz njih još Crnogorci i bosanskohercegovački Muslimani. Otuda se može izvući malo neobičan zaključak: kad činjenica da je jedan tekst u genetskolingvističkom smislu pisan štokavski, ne znači da on automatski ulazi u hrvatsku književnost, onda ni za same kajkavske i čakavske tekstove nije za njihovu pripadnost toj književnosti bitno što su pisani kajkavskim ili čakavskim narječjem. Da

³ Do druge polovice XV. st. valja govoriti o dvjema štokavštinama, zapadnoj i istočnoj, ravnopravnima s kajkavskim, čakavskim i torlačkim narječjem. Onda su iz jednoga »hercegovačkog« žarišta, koje je obuhvaćalo jugoistok zapadne štokavštine i jugozapad istočne štokavštine, krenule na sve strane tzv. novoštokavske inovacije, potpomognute seobama i miješanjima, tako da smo dobili tri velika područja: nenovoštokavizirane dijalekte zapadnoga podrijetla, nenovoštokavizirane dijalekte istočnog podrijetla i novoštokavske ili novoštokavizirane dijalekte istočnoga, zapadnog ili miješanog podrijetla. U toj bi situaciji bilo moguće govoriti o trima štokavštinama, no svakako je bolje o jednoj, kako to rade praktički svi profesionalni dijalektolozi, a o dvjema nije više moguće govoriti.

⁴ Prema onomu što je rečeno u prethodnoj opasci, nije moguće ni štokavske dijalekte dijeliti jedne od drugih.

naime postoje kakvi hipotetski nehrvatski kajkavci⁵ ili čakavci, mogli bi postojati, načelno, i kajkavski odnosno čakavski tekstovi izvan hrvatske književnosti.

Pošto smo tako utvrdili u najbitnijim crtama vrijednost genetskolingvističkih pojmova »kajkavsko, čakavsko i štokavsko narječje«, potrebno bi bilo definirati pojam »hrvatska književnost«, ali mislim da to nije moja zadaća. Uzet ću kao danost uobičajeno shvaćanje toga pojma: radi se o jednome od mnogih evropskih narodnih odnosno nacionalnih literarnih »organizama«.

Vidjeli smo dosad jedino da se taj fenomen ne da definirati aparatom genetske lingvistike. No postavlja se pitanje: Da li se jezična priroda kajkavskih, čakavskih i hrvatskih štokavskih tekstova iscrpljuje time što u njima nalazimo kajkavske, čakavske i štokavske kontinuantne osnovnih praslavenskih jezičnih činjenica? Odgovor je, posve naravno, niječan: u jeziku književnosti i uopće pismenosti imamo i tzv. jezičnu nadgradnju. Ona se sastoji od intelektualnoga rječnika i rječnika civilizacijski uvjetovanog pojmovlja, od stručnih terminologija, od elemenata funkcionalnih stilova, strukture rečeničkog perioda, neorganskih jezičnih navika i frazeologije, od pisma i grafije, uzusne norme, a na višem stupnju i od pravopisa i kodificirane norme.

Organske jezične činjenice kojima se bavi genetska lingvistika ne znače ništa u temi koja nas zanima,⁶ ali nadgradnja znači mnogo: u tijeku mnogih stoljeća, počevši od jednoga inače uvezenog hrvatskokrkvenslavenskog zametka, u hrvatskoj književnosti i pismenosti razvijali su se elementi zajedničke jezične nadgradnje, koja je bila uvjet i temelj za jezičnu standardizaciju u novije doba. Upravo je nevjerojatno u kakvim su se nepovoljnim uvjetima razvijali elementi toga zajedništva, vjerojatno najgorima u Evropi. Ali izgrađivali su se.

Tako smo došli do prve tronarječne dimenzije hrvatske književnosti: njezina jezična nadgradnja razvijala se usporedno u tekstovima koji su u genetskolingvističkom smislu pripadali trima narječjima.

U vremenskoj perspektivi ta trojna dimenzija nije uvijek bila ista. Ostavimo li po strani razvoj do XVI. stoljeća (u tom je periodu

⁵ Ne može se govoriti o »hrvatskoj i slovenskoj kajkavštini« — to je isto toliko ozbiljno kao kad bismo govorili o hrvatskoj, srpskoj, makedonskoj i bugarskoj štokavštini. Upitne imeničke zamjenice sa značenjem *quid* poslužile su samo kao građa za terminske etikete u hrvatskosrpskoj dijalektologiji i ne znače ništa izvan nje. No razgovori o »dvjema kajkavštinama« nisu uvijek samo znak neznanja: gdje kada se radi i o nedobronamjernim spekulacijama — i špekulacijama.

⁶ Na organskim dijalektima (zapravo na njihovim mjesnim govorima) moglo bi se pisati samo o osnovnim meteorološkim i fiziološkim pojavama i o pretfeudalnoj ekonomici.

inače već bio nakupljen priličan inventar elemenata jezične nadgradnje kao podloga kasnijim procesima),⁷ imamo u XVI. stoljeću pun paralelizam triju narječja, s time da u zbivanjima sudjeluju različiti njihovi dijalekti, u XVII. st. i u prvoj polovici XVIII. napreduju kajkavština i novoštokavska štokavština, ali nazaduju čakavština i nenovoštokavska štokavština, od sredine XVIII. st. do 30-tih godina XIX. st. ostaju u pismenosti i književnosti samo kajkavština (na kajkavskom dijalekatskom području) i novoštokavština (na čakavskom i štokavskom dijalekatskom području, bilo novoštokavsko ili ne), s time da su sada obje u procesu jezične standardizacije i da u novoštokavštini koegzistiraju ikavica i ijekavica. Od Preporoda ostaje samo novoštokavski standardni jezik, isprva s ijekavsko-ikavskim dvojtstvom, poslije samo u ijekavskom obliku. Time je završena hrvatska jezična integracija na sociolingvističkom planu. Taj je plan za literaturu u svakom slučaju neizmjereno važniji od genetskoga.

Tu je potrebno da se jasno formuliraju neke stvari. Standardna novoštokavština bez sumnje je standardni jezik i Hrvata i Muslimana i Crnogoraca i Srba — o toj se činjenici ne može ozbiljno diskutirati. No treba imati u vidu da se ta činjenica odnosi na dijalekatsku bazu, standardni jezik ne može nastati u zrakopraznome prostoru, on mora od kakva dijalekatskog tipa uzajmiti glasove i oblike, tvorbena i sintaktična pravila i osnovni rječnik. Ti su elementi u standardnom jeziku Hrvata, Muslimana, Crnogoraca i Srba novoštokavski, i zato je ispravno zvati apstraktni gramatički model (kôd) toga standardnog jezika standardnom novoštokavštinom, onako kao što standardni talijanski zovemo preciznije standardnim toskanskim ili standardni španjolski standardnim kastiljanskim. Naziv »standardni hrvatskosrpski« nije samo manje točan, manje konkretan, nego je i višeznačan i ujedno kompromitiran raznim pokušajima da se činjenice genetske lingvistike nametnu kao relevantne u sociolingvističkoj problematici.

U okviru same dijalekatske novoštokavštine postoje stanovite terenske razlike i one se odražavaju i u standardima. U hrvatskoj standardnoj novoštokavštini ustalile su se samo takve osobine koje su u dijalekatskom pogledu zapadne novoštokavske ili zastupane i u zapadnim i u istočnim govorima. Isključivo istočne osobine nisu nikada uspjele ući u uporabnu normu, iako je bilo pokušaja da se kodificiraju, no takve su kodifikacije ostale mrtvo slovo na papiru i pri konačnom modernom kodificiranju mogu mirne duše biti potpuno zanemarene. Taj je vid pitanja nesumnjivo zapostavljen i

⁷ O tome podrobno govorim u radu *O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije*, »Radovi«, Institut za hrvatsku povijest, III/1973. Općenit okvir obradio sam u raspravi *O početku hrvatskoga jezičnog standarda*, u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb 1970.

slabo proučen pa mu valja dati znatno veću važnost pri proučavanjima, ali on ipak nije bitan. Pokazuje doduše da ni na genetsko-lingvističkom planu standardna novoštokavština nije homogena, ali to je samo sporedna, dodatna činjenica. Bitno je da je na sociolingvističkom planu u samom hrvatskom novoštokavskom standardnom jeziku sadržana jezična nadgradnja koja ne samo da nije isključivo novoštokavskog podrijetla u materijalnom (supstancijalnom i strukturnom) pogledu — ona je po svojim korijenima čak starija od same novoštokavštine — nego nije ni isključivo štokavska. Rekli smo već da se hrvatska jezična nadgradnja razvijala na podlozi triju narječja, no danas je hrvatska standardna novoštokavština njezin jedini vlasnik kao preostali nasljednik svih grana, barem na standardnojezičnoj razini. Zato je ona prva već spomenuta tronarječna dimenzija sadržana u samom hrvatskom novoštokavskom standardu i zato ako se u njegovoj nadgradnji već nalazi kakav element kajkavskoga ili čakavskog materijalnog podrijetla, njegov je položaj zakonit. Iako se ovdje općenito ne zadržavamo na primjerima, uzet ću ipak jedan. Termin »nazočan« ima kajkavsko-čakavsko podrijetlo, ali to ga u tipu jezičnog standarda kakav je hrvatski uopće ne diskriminira, iako postoji i leksem »prisutan«, koji po podrijetlu odgovara dijalekatskoj osnovici standarda. U standardnim jezicima gdje je odnos nadgradnje i dijalekatske osnove jednoznačan, pozajmljenice iz drugih dijalekatskih tipova toleriraju se samo ako za njih nema zamjene u dijalekatskoj osnovici.

Iz onoga što je do sada rečeno, proizlazi da prva tronarječna dimenzija hrvatske književno-jezične povijesti ima dva plana: književni u prošlosti, kada se zajednička jezična nadgradnja kristalizirala u tekstovima hrvatske književnosti i pismenosti na trima narječjima, odnosno od polovice XVIII. st. na dvama,⁸ i jezični plan u današnjici, kada je ta nadgradnja trojnoga podrijetla integrirana u suvremenome novoštokavskom standardu. Otuda slijedi izvod da suvremeni kajkavski i čakavski tekstovi ne mogu imati iste funkcije ni istoga »statusa« kakve su imali u prošlosti.

Govorim sada o hrvatskoj dijalektalnoj književnosti XX. stoljeća — kajkavskoj i čakavskoj. Uz rijetke iznimke, čakavski se tekstovi ne pojavljuju između sredine XVIII. st. i našega stoljeća, kajkavskih nema u razdoblju od Preporoda do konca XIX. sto-

⁸ Tj. na kajkavskom i štokavskome, ali uz dvije napomene: štokavštinu sada zastupa samo novoštokavski tip, s time da se sada oba pismena jezika nalaze u procesu standardizacije. Opće teoretske postavke o jezičnom standardu i o odnosu nadgradnje i dijalekatske osnove i sl. razradio sam u raspravi »Славянские стандартные языки и сравнительный метод«, Вопросы языкознания, XVI/1967, br. 1 (hrvatska verzija »Slavenski standardni jezici i usporedna slavistika« u knjizi *Standardni jezik*).

ljeća. To drugim riječima znači da suvremena dijalektalna beletristika (uglavnom poezija), koja dakle ne predstavlja kontinuitet starije čakavske i kajkavske literature, ne sudjeluje više izravno u razvoju nadgradnje i u standardizacionim jezičnim procesima. Može biti utjecanja na tome planu, i ima ih, ali ne bitno više ni bitno drugačije nego što u drugim standardnim jezicima utječu nepisani dijalekti.

Tekstovi spomenuti na početku naprosto su kajkavski, čakavski ili štokavski, na genetskolingvističkoj razini, uz dijakrone razlike u razvojnom stupnju njihove jezične materije, ali na sociolingvističkoj razini *Grabancijaš* i *Judita* predstavljaju posve različite pojave od zbirke *Z mojih bregov* ili *Na pojih i putih*. S trećega, literarnog stanovišta, prva dva djela figuriraju u okviru hrvatske kajkavske i čakavske književnosti, koje su štokavskoj (odnosno novoštokavskoj) koordinirane i zajedno s njome sačinjavaju cjelinu hrvatske literature, povezane, kako smo vidjeli, ne jezičnom osnove nego nadgradnjom. Druga su dva djela dijelovi hrvatske dijalektalne književnosti, koja je pisana različitim kajkavskim i čakavskim dijalektima i koja nije koordinirana nekoj štokavskoj hrvatskoj književnosti, nego je, malo pojednostavljeno, »subordinirana« suvremenoj hrvatskoj književnosti kao takvoj, koja je pisana standardnim jezikom, a što je njemu materijalna osnova novoštokavska, nije u tom kontekstu bitno. Ta genetskolingvistička (dijalektološka) činjenica ima značenje samo na jednom uskom planu: literarni tekstovi pisani nestandardnim štokavskim izrazom (dubrovačkim, ličkim, slavonskim i sl.)⁹ ne tvore jednu treću hrvatsku dijalektalnu književnost i ne doživljavaju se tako, nego predstavljaju samo stilsku izražajnu kategoriju, kao i druga odstupanja od standarda radi lokalnoga ili socijalnoga jezičnog kolorita.

Očito je dakle da i štokavska djela što su spomenuta na početku imaju tri posve različita sociolingvistička i literarna statusa u hrvatskoj književnosti: *Dundo Maroje* pripada dubrovačkom štokavskom književnom krugu (jednoj od hrvatskih tzv. pokrajinskih književnosti), *Razgovor ugodni* pripada hrvatskoj novoštokavskoj književnosti, koja već bitno integrira pokrajinske književne krugove i uz koju još postoji samo kajkavska književnost, a *Mrtvi kapitali*¹⁰

⁹ Nije uopće važno da li su takvi tekstovi ikavski ili ijekavski — važno je samo da se radi o odstupanju od standarda, a u razvoju hrvatske književnosti ikavština je tako dugo imala status ravnopravan s ijekavštinom, sve do prije jedva 100 godina, da na beletrističkoj razini ne možemo npr. Vojnovičeve tekstove tretirati u jezičnom pogledu drugačije nego ličkoikavske komedije Pere Budaka ili slavonskoikavske pjesme Vanje Radauša. Ali razumije se — danas je za bilo koju nestandardnu štokavštinu, ikavsku ili ijekavsku, nemoguće izlazak izvan beletrističkih okvira, iako bi, u načelu, za neke posebne, iznimne slučajeve lakše bilo prihvatiti ikavski tekst u skladu s novoštokavskom normom nego ijekavski s nenormativnom fizionomijom.

¹⁰ Naravno, naslovi svih tih djela odabrani su posve slučajno.

naprosto su dio normalne hrvatske književnosti u najobičnijem evropskom smislu.

O fenomenu dijalektalne književnosti govorio sam više puta, i ne bih se na njem zadržavao,¹¹ važno je samo jedno: nastanak dijalektalne beletristike ima svoje specifične sociolingvističke, literarne i kulturno-povijesne uzroke, i oni nisu u izravnoj zavisnosti od tronarječne dimenzije hrvatske književnosti u prošlosti. Tu se radi o jednoj drugoj tronarječnoj dimenziji, i one se ne smiju miješati. Na žalost, to se često čini, i tu je jedan od izvora nekim zabrudama i nesporazumima koji gdjekad pomalo nalikuju svojevrsnim psihičkim »kompleksima«.

Nekako neizrečeno, u zraku, osjeća se ponekad neodređena nesigurnost da li su putovi hrvatskoga jezično-književnog razvoja bili optimalni. U našoj je svijesti gdjekada predimenzionirana činjenica da su među štokavcima Hrvati manjina, a zaboravljamo da je hrvatsku jezičnu povijest određivala, uz druge uvjete, prvenstveno činjenica da su među Hrvatima većina štokavci.¹² Drugi je pol te »psihoze« neodređena bojazan da opstojnost moderne dijalektalne književnosti predstavlja opasnost stanovite jezične i kulturne dezintegracije, kao da se ne radi o dvjema raznim tronarječnim dimenzijama koje nisu ni vremenski ni pojavno povezane. Teoretski bi stvari morale biti jasne, ali praktički se osjećaju primjese sumnje. No kada bismo analizirali hrvatsku dijalektalnu književnost sa stanovišta duha koji je u njoj izražen, onda bismo vidjeli da je tu samo tematika regionalna, pa ni ona ne uvijek, a duh je u prosjeku možda manje regionalan nego u djelima pisanim standardnim jezikom. To je možda malo neobična dijalektali, ali mislim da je nije teško provjeriti.

¹¹ Usp. *Regionalno i dijalektalno u novijoj hrvatskoj lirici*, »Hrvatsko kolo«, V/1952, br. 4, *O uvjetima za nastanak i razvoj dijalektalne poezije*, ibid., br. 7—8, *O modernoj hrvatskoj dijalektalnoj poeziji*, predgovor *Antologiji novije kajkavske lirike*, ur. Nikola Pavić, Zagreb 1958. Općeteoretsku problematiku obradio sam u radu *O karakteru kašupske književnosti*, »Studia z filologii polskiej i słowiańskiej«, V/1965.

¹² Poseban je vid takvih »nelagodnosti« zablude da su štokavski Hrvati, uz dubrovačku iznimku, samo ikavci, odnosno i ekavci u štokavskoj Podravini. Istina jest da među hrvatskim štokavcima ikavci pretežu nad ijekavcima, ali ta je kvantitativna razlika neusporedivo manja nego što se to obično misli (a gdjekada i sugerira).